

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ԶԱՎԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ

(Փիլիսոփայության դոկտոր)

ՈՒՍՏԱՆԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԵՔԱՍՏԻՈ ԵՎ ԻՐ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԸ*

Պատմագիտական կարևոր ակնարկ մը ևս ունի Ուխտանես իր երկի Ա հատվածի վերջավորությունը: Վերջընթեր գլուխը (<Ե> ամբողջությամբ ընդօրինակված է հայագիտության համար տակավին կորսված և անծանոթ Շապուհ Բագրատունիի «Պատմութիւն»-էն զոր գրած էր Թ դարուն և որուն կվկայե հաստատ կերպով Ժ դարու հայտնի հեղինակ Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը: Ուխտանես հետևյալ վերնագիրը կուտա այդ գլխուն. «Յաղագս թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի թէ ուստի» կամ ո՞րպէս յաջողեալ եղեւ նմա ի Տեառնէ, Շապիոյ որդւոյ Աշոտոյ Ապահի պատրկի ասացեալ ի Պատմութեան իւրոյ»: Շապուհ Բագրատունիի երկը կորսված ըլլալով Ուխտանեսի արտագրած լման գլուխը կրնա գլխավոր վավերական նմուշը ըլլալ Թ դարու մեր պատմիչին: Շապուհ պատմիչ թոռն էր իր համանուն Շապուհ Բագրատունիի, մեռած 824 թվականին, որ ծանոթ է պատմության մեջ որպէս մեկենասը կամ պատվիրատուն Ղևոնդ Երեց պատմիչի գրած Պատմության Ը դարուն: Շապուհ պատմիչի հայրն էր Աշոտ Պատրիկ, ինչպէս Ուխտանես կհիշատակէ, որուն մասին հիշատակություն ունի նաև Ստեփանոս Ասողիկ (Պատմություն, էջ 144):

Նույն խնդրի կապակցությամբ Ուխտանես կեպրակացնէ ըսելով. «Արդ, ասացաք զորպիսութիւն թագին ի պատմութենէ Շապիոյ»: Հոն կխոսվի համառոտ կերպով Մեծն Կոստանդիանոսի թագ ստանալը, Կ. Պոլիսը

որպէս կայսերական մայրաքաղաք կառուցանելը, Հռոմէն Պետրոսի և Պողոսի նշխարներուն փոխադրությունի դեպի նոր մայրաքաղաք, Շապուհ Բ (310—379) Պարսից արքայի հնազանդությունը Կոստանդիանոսի, և երկուքին միջև գոյացած հաշտությունը, Շապուհ արքայի զրկած թագը Կոստանդիանոսի որպէս միակ օրինակ-նմուշ, որուն համաձայն շինել պիտի տար նմանօրինակ թագ մը իրեն համար, և վերջապէս Կայսեր թագադրվիլը: Վերջավորության կը նշվի Մեծն Կոստանդիանոսի տապանը որ կգտնվեր «ի հրաշալի եկեղեցւոյն», որուն բեմին տակ կհանգչէր նաև Հովհաննես Ոսկեբերան Հայրապետը:

Բ ՀԱՏՎԱԾ. «Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց».

Ուխտանեսի երկին կարևորագույն մասը Բ հատվածն է — Վրաց եկեղեցական բաժանումը Հայոց եկեղեցիէն — որուն մանրամասն պատմողն է ինք, որ նաև պահած է իր երկին մեջ ընդարձակ և լրիվ թղթակցությունները ընդմեջ Հայոց և Վրաց կաթողիկոսներու, ընդմեջ Սմբատ Բագրատունի Վրկանա Մարգպանի և Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի: Հատկանշական է նաև այն հիմնական կարևորությունը, զոր Ուխտանես կընծայէ Յուրտավի հայ եպիսկոպոս Մովսէսին, որուն ավանդապաշտ և հախուռն կեցվածքը պատճառ կդառնա Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի կեղծիքին երևան գալուն, և հետզհետէ Հայ-Վրացի հարաբերությանց վատթարացումին: Միայն Ուխտանեսն է, որ այս մասին մանրամասնությամբ գրած է,

* Եարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1985 թվականի № 2-ից:

ղևաքերեն մոտ 375 տարի ետք, և հուշորդող պատմաբաններ երախտապարտ եղած են իրեն իր գրած պատմության և հավաքած թղթակցությանց համար: Սիակ աղբյուրը, որ կրնա բաղդատության դրվիլ Ուխտանեսի այս հատվածին հետ ԳԻՒՔ ԹԼԹՈՅՆ է, որ որպես Հայ Եկեղեցվո ղավանական գրոց պաշտոնական հավաքածո գոյություն ունեցած է Ուխտանեսի օրով, քանի որ ինք հաճախ կանկարկե անոր «ի գիրս թղթոցն» ըսելով. կամ «ոչ գտաք գրեալ ի գիրս թղթոցն».

Մինչև է դարու սկիզբը Հայոց և Վրաց եկեղեցիներու միջև համաձայնությունը կատարյալ էր, և անկե հարյուր տարի առաջ, 506 թվին, Վրաց Գաբրիել կաթողիկոսը իր աթոռակից եպիսկոպոսներով գացած էր մասնակցելու Բաբգեն Ա Ոթմսեցի հայոց կաթողիկոսի գումարած Դվինի ժողովին, ուր Գաբրիել «նպովեաց Վժողովն Քաղկեդոնի եւ Վոտումարն Լեւոնի ընդ երանելի հարսն մեր հանդերձ աթոռակցօք իւրովք» (Ուխտանես, Բ 85—86): Այդ ճամբորդությունը կցուցներ Վրաց կաթողիկոսության — ենթակայությունը Հայոց կաթողիկոսության, դրություն մը որ «ի վերջո հառաջ պիտի բերեր ազգային արժեքներու իրավասության հարցը», ինչպես կնշե Լեո (Հայոց Պատմ., Բ. ա. 227)

Մովսես Բ Եղիվարդեցի կաթողիկոսի օրով (574—604) կսկսին բաժանման խմորումները Կյուրիոն Վրաց եպիսկոպոսի «կեղծաւորեալ» ընթացքին հետևանքով պոր Ուխտանես կոնե «ամս հինգ. Վերկուս ամս» Մովսես Եղիվարդեցիի ատեն (602—604), և «վերիս ամս Վկնի մահուան նորա», որ է Վրթանես Քերթող Վարդապետի տեղապահության լման շրջանը (604—607): (Ուխտանես, Բ 16, 23): Կյուրիոնի Վրաց կաթողիկոս դառնալեն ետք և Աբրահամ Աղբաթանեցի Հայոց կաթողիկոսի (607—615) երկրորդ տարին տեղի կունենա Վրաց եկեղեցական վերջնական բաժանումը. Հայոց եկեղեցիներն Կյուրիոնի իսկ որոշմամբ: 608 հունիսին, ըստ Օրմանյանի, հարաբերությունք կիսվին երեք ամբողջ դարեր «սերտ և ներքին հարաբերություններ պահելե ետք լուսավորության օրեն ի վեր» պորս ամրապնդեցին, կհաստատե Աբրահամ կաթողիկոս, «նախ երանելին տուր Գրիգոր, և ապա Մաշտոց» (Ուխտ., Բ 84): Ուխտանես այս պատմական դեպքն է որ կպատմագրե իր բոլոր մանրամասնություններովն ու հարակից լրիվ թղթակցություններովը, կրկնաբանելով հաճախ, և ծանրորեն դատապարտելով Կյուրիոն Վրաց կաթողիկոսը, գործածե-

լով խիստ լեզու, երբեմն ալ անպատշաճ ոճ և բառամթերք, ցույց տալու համար թե որքան աղետաբեր պիտի ըլլար նման բաժանում մը «ուղղափառ» հավատքեն, որ Հայոցն էր: Ուխտանես ծանրորեն կդատապարտե Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի Տոմարը և անոնց քրիստոսաբանական ուսուցումը, որուն հարեցավ Կյուրիոն և Վրաց եկեղեցին է դարու սկիզբն ի վեր:

Ուխտանեսի այս Բ հատվածը կբաղկանա 70 անհավասար գլուխներ, որոնցմե 26ը թղթակցություններ են գրված ընդմեջ Մովսես Եղիվարդեցի (1), Տեղապահ Վրթանես Քերթողի (8), Մովսես Յուրտավի եպիսկոպոսի (6), Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (5), Աբրահամ Հայոց կաթողիկոսի (4), և Սմբատ Բագրատունի Վրկանա Մարպպանի (2): Մնացյալ 44 գլուխները Ուխտանեսի կողմն գրված պատմական կարևոր գիտելիքներով լեցուն մեկնաբանություններ են որոնք անվերջ կանդրադառնան Կյուրիոնի ընթացքին և անոր անհավատարիմ և համառ կեցվածքին՝ հանդեպ ուղիղ դավանության: Վերջին գլուխը Աբրահամ կաթողիկոսի Կոնդակին հատկացված է, ուր մանրամասնորեն կկրկնվին առաջին երեք Տիեզերական Ժողովներու ուսուցումները և կպախարակվի քաղկեդոնականությունը, որուն հարեցան Կյուրիոն և Վրաստան: Պատմական դեմքերը վերոհիշյալ նամակագիրներն են, որոնց մեջ ցայտուն կդառնան Կյուրիոնն ու անոր նախանձախնդիր հակառակորդը՝ Յուրտավի Մովսես եպիսկոպոսը:

Կյուրիոն վրացի հոգևորական մըն էր, լավ պատրաստված. ծնած էր Ջավախքի Սկուտրի գյուղը և աջակերտած Վրացերեն ու Հայերեն դպրությանց. հետևած էր Հունական ուսմանց, 15 տարի բնակելով Նիկայոյիս: Անկե եկած էր Դվին և Հայոց Հայրապետանոցին ծառայության մտած իբրև «վանաց երեց», և հետո իբրև «քորեպիսկոպոս» Այրարատյան թեմին, ուր կմնա «ամս հինգ»: Կյուրիոն Վրաստանի կաթողիկոս կձեռնադրվի Հայոց Մովսես կաթողիկոսեն, վերջնույս 25րդ տարին, այսինքն 598 թվականին: Մովսես միամիտ կերպով շարժած է Վինք ձեռնադրելով՝ «անգիտացեալ Վժածուկ նորա սրտին» (Ուխտ., Բ 4): Նույն տարին մեռած է Վրաց Սամվել կաթողիկոսը, իսկ 604ին ալ՝ Հայոց Մովսես կաթողիկոսը, որուն հաջորդող երեք տարիներուն Հայոց Տեղապահությունը կվարե Վրթանես Վարդապետ Քերթող: Այդ ժամանակամիջոցին Կյուրիոն կհետապնդե իր բաժանարար նպատակը և Վայն ի գլուխ կհանե նորընտիր Աբրահամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսի երկրորդ տարին:

Վրթանես Քերթոզ հեղինակավոր եկեղեցական մըն էր և «հարապատ եղբայրը օրվան Սմբատ Բագրատունի Վրկանա Մարպպանին» (Լեո, 228): Ան Հունարեն լեզվին տեղյակ և մատենագրական կարողությամբ օժտված անձ մըն էր. իսկ իր թղթակցությունները կվկայեն իր ուժեղ հակաքաղկեդոնական մը ըլլալը: Վրթանես Բագրատունիյաց իշխանական տոհմէն էր և որդին Քչիկ Իշխանի: Ավելին՝ անոր երկու եղբայրները կարևոր դիրքի վրա էին, մին նոյն ինքն Սմբատ Մարպպանը, որ Խոսրով Փարվելի արքայական ծառայության մեջ էր, և մյուսը Գիգ՝ Դաշտկարանի Տերը (Ուխտ. Բ 58): Սմբատ մեծարված էր իր քաջագործություններով իր ութ տարվան պաշտոնավարության ընթացքին, երբ կարողացավ զսպել Պարսից թշնամիները և վարել «բազում պատերազմուրս ի Հայս, ի Յոյս, եւ ի Պարսիկս»: Վերկանի մեջ Սմբատ զբաղեցավ նաև հայ գաղթականներով, ուր մոռցված գտավ հայերեն լեզուն և քրիստոնեական հավատքը, և «յան-իշխանութեանն Հայոց եկից զթերութիւն թագաւորի եւ զպալկասութիւն Հայրապետի»:

Սմբատ երբ Դվին այցի եկավ, շտապեց եկեղեցական ժողով գումարել տալ, Մովսես կաթողիկոսին հաջորդ մը ընտրելու համար: Ժողովը կգումարվի 607ին, որուն կմասնակցին 50 եպիսկոպոսներ և 390 վարդապետ ու քահանա, և մեզի անհայտ պատճառով այդ ժողովը չի կրնար կաթողիկոսի ընտրություն կատարել, այլ միայն կմշակե ու կվավերացնե մի քանի կանոններ, ուղղված այն հոգևորականներուն դեմ, որոնք գիտությամբ կամ անգիտությամբ աղանդներու կհարեն, մասնավորաբար քաղկեդոնականության: Ուխտանես «Ձեռնարկ Սըմբատայ» կկոչե այս առաջին ժողովի որոշումը, որ կկնքվի Բասենի Մանասե եպիսկոպոսի և իր աթոռակից եպիսկոպոսներու կողմէ, ինչպես նաև «Սմբատ Վրկան Մարպպանի իւր եղբայրօք հանդերձ», որով կհասկըցվի «Ձեռնարկին» սկիզբը հիշված Սըմբատը, Վարդապետ Հայոց Շարսաղարը (որ է Վրթանես Տեղապահ), և Գիգ՝ Դաշտկարանի Տերը: Հոս կհայտնվի երեքին հարապատ եղբայր ըլլալը:

Դվինի 607 թվի ժողովը կորոշե, թե ինչ վերաբերմունք պիտի որդեգրե Հայոց Եկեղեցին հանդէպ իր դավանակից և ուխտակից եկեղեցիներուն՝ Վրաց, Աղվանից և Սյունյաց անջատողական ձգտումներուն: Երեք հեղինակավոր եղբայրներու, Քչկան որդիներու կառավարությունը, երբ Կյուրիոն կաթողիկոսի հետ բանակցություններու սկսավ, հիմնվեցավ ժողովի այս որոշման վրա:

Նոյն թվականին Սմբատ Մարպպանի նախաձեռնությամբ գումարվեցավ եկեղեցական երկրորդ ժողով մը դարձյալ Դվինի մեջ, և կաթողիկոս ընտրեց Ռշտունյաց Աբրահամ եպիսկոպոսը. «Գալ ժողովել ի ժամադրեալ տեղին ի հոյակապ եւ յականաւոր եւ հռչակաւոր մեծ մայրաքաղաքն Հայոց Դուին կոչեցեալ» (Ուխտ. Բ 60): Ընտրությունն ետք ներկա եպիսկոպոսներ կձեռնադրեն Աբրահամը կաթողիկոս Հայոց «զկնի սրբոյ Չատկին յաւր կիւրակէի, յէս ամսոյն Նաւասարդի»:

608 թվի զարնան Սմբատ Մարպպան Պարսից արքունիք կկանչվի, ուր իրեն կըսպանին կարևոր հանձնառություններ թե «Վրկանի մեջ և թե» Պարսկաստանի մեջ: Իր մեկնումն առաջ Սմբատ կարողացավ կարևոր ծառայություն մը ևս մատուցանել: Ան Խոսրով արքայից արքայեն արտոնություն ստանալով վերանորոգել տվավ Դվինի Ս. Գրիգոր աթոռանիստ Մայր Եկեղեցին, որ կործանած էր Վարդան Մամիկոնյանի 571ի ապստամբության ժամանակ:

Ուխտանեսի ՀԱՅՈՑ ՊԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ պատմական այս տվյալներու լույսին տակ պետք է կարդացվի: Նկատի առնելով անոր վավերականությունը և մանավանդ անոր տրամադրելի չըլլալը արևմտյան պատմագիտության, մենք հանձն առինք անոր ամբողջական թարգմանությունը կատարել և անգլերեն լեզվով զայն ծանոթացնել բոլորին, հանդերձ ծանոթագրություններով ու ներածականով:

Գ ՀԱՏՎԱԾ. «Մկրտություն Ազգին որ Ծաղն Կոչին»:

Ծաղերու մկրտության կամ դարձի մասին պիտի ըլլար Ուխտանեսի Պատմության Գ հատվածը որ, ինչպես ըսինք, մեր ձեռքը չէ հասած: Իր Նախաբանին մեջ հետևյալը կկարդանք Ծաղերու մասին.

«Եւ զամենայն կարգել մի ըստ միոջե ըստ իւրաքանչիւր խորհրդոց: Նախ զթիւ թագաւորաց եւ հայրապետաց մերոց, եւ զբաժանումն Վրաց ի Հայոց միաբանութենէ, եւ յետ այնորիկ զՍըկրտութիւն ազգին որ Ծաղն կոչի, նաեւ զգաւառս եւ զգեղս գլխաւորս, եւ զքաղաքս եւ զբերդս իւրաքանչիւր գաւառօք որ են յաշխարհին յայնմիկ, որպէս եւ կամք քո հրամայեցին, եւ զվանօրայս հանդերձ վանականօք անուամբ իւրաքանչիւրոց, եւ զանապատս միայնաւորաց, եւ որք բաւականեցք եւ որք միայնակեացք բնակեալ յաւատոս եւ յանապատս, եւ զօրինակ ջուցանիկ զօ-

րութեանն Աստուծոյ, որ ի ծածուկս եւ ի յայտնի գործեր ի մկրտեալսն երեւմամբ նշանաց եւ արուեստից, տեսլեամբ եւ յայտնութեամբ, միանգամայն եւ Վգործս հոգեւորս» (Ուխտանեսն, Ա 14):

Ծաղերը հայկական ծագում ունեցող ժողովուրդ մը ըլլալու են, և պիտի համապատասխանեն Մովսէս Խորենացիի հիշած «Ծավղեացիներուն», որոնք Առանի սերունդն էին ու կբնակէին Հայաստանի հյուսիսը, ու պաշտպանությունը կվայելէին Հայոց Վաղարշակ թագավորին (Մ. Խորենացի, Պատմութ. Բ. ք): Որպէս Առանի սերունդ անոնք բնակություն հաստատած էին Սյունիքի սահմաններէն դուրս, Ուտիք նահանգին արևելյան կողմը և կամ նույնիսկ Ուտիքի մէջ, Կուր գետի ավազանի աջին, ուրկէ գետը կհոսի դեպի Կասպից ծով (Ալիշան, Այրարատ, 186): Պրոսէ կենթադրէ նաև թէ Ծաղերու սերունդն մարդիկ բնակություն հաստատած էին Շամախի շրջանի երկու գյուղերուն մէջ, ուր անոնք պահած էին Ուտեացիներու լեզուն և ավանդությունները (M. Brosset, Oukhtanes, Int. XII):

Ծաղերու մասին ակնարկություն մըն ալ ժԳ դարու պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցիի ունի, որուն Պատմության մէջ, 821 թվականի վերաբերյալ տեղեկությանց առընթեր, կհիշվի Փարսման քահանայի մը անունը, որ նախապէս եղած է Հայ Եկեղեցվո պատկանող մը, որ սակայն կրոնափոխ ըլլալով հարած է Վրաց հավատքին, և կրոնափոխ ըրած է նաև Ծաղի բնակիչները, որոնք ժԳ դարուն տակավին Քաղկեդոնիկ ճանչված

էին Մխիթար Այրիվանեցիի կողմէ (Անդ, ծնթ. 4):

Ուստի Ծաղերու Քրիստոնեա դարձը պետք է պատահած ըլլա ժ դարէն շատ առաջ: Անոնք հաստատ մնացած են իրենց Քաղկեդոնիկ վարդապետության մէջ Ուխտանեսի ապրած ժամանակ և, ըստ Պրոսէի կարծիքին, իրենց վրա նույնիսկ թշնամությունը հրավիրած են Հայերուն: Այս պատճառով է որ, կեպրակացն ան, «անկասկած» դիտմամբ Ուխտանեսի Պատմության Գ հատվածը փճացված է: Պրոսէի կարծիքը հավանական կրնա ըլլալ այն ատեն միայն, երբ ընդունինք Մխիթար Այրիվանեցիի տեղեկությունը, ըստ որում Ծաղ կոչեցալ ժողովուրդը Թ դարու սկիզբը միայն քաղկեդոնականությունը ընդունած է: Իսկ անկէ առաջ, որքան կանուխ՝ հայտնի չէ, անոնք հայ ուղղափառ դավանանքը ընդունած ըլլալու են, և այդ մասին է, որ Ուխտանես մանրամասնորեն գրած պիտի ըլլա և ջատագոված անոնց հիմնական հավատքը իր Պատմության Գ հատվածին մէջ: Հարկ է այստեղ ավելցնել, որ ժԳ դարու հայ պատմիչներ, գլխավորաբար Կիրակոս Գանձակեցի և Ստեփանոս Օրբելյան, երբ կակնարկեն Ուխտանեսի գործին, որոշ մանրամասնությամբ ալ կնկարագրեն անոր բովանդակությունը, հիշելով միայն Վրաց բաժանման նկարագրությունը Հայոց եկեղեցիէն: Շատ հավանաբար Գ հատվածը, որ Ծաղերու Քրիստոնեության դարձին կվերաբերէր, արդէն իսկ «փճացված» էր և կամ անջատված Ուխտանեսի երկէն նույնիսկ Գանձակեցիի օրով. այլապէս ինչո՞ւ Գանձակեցի և Օրբելյան պիտի չանդադառնային նաև Ծաղերու դարձին, և երկտողով մը գոնէ ակնարկէին այդ մասին:

ՈՒՆՏԱՆԵՍԻ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» Բ ՀԱՏՎԱԾԻ ՍՆԱԼՆԵՐԸ
ԸՍՏ ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ 1871-Ի ՀՐԱՏԱՐԱՎՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՄԵՐ ԿԱՏԱՐԱԾ ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐԸ

ԷԶ ՍՆԱԼ

- 19 Կոր ի սրբոց
- 21 Ձոր ապա
- 25 ըստ առանց պտղոյ
- 29 նենգեցին
- 33 սրբոց աթոռոյոյ
- 37 նախարարք
- 41 եւ եթէ գթութիւն
- 44 վիրութիւն
- 49 ի ժամս. պնդեալ են
- 51 մահացան
- 54 եւ այլն լինէր
- 58 գեգդաշտկարին

ՈՒՂԻՂ

- որ ի սրբոց
- Կորմէ ապա
- առանց պտղոյ
- նենգեցին
- սրբոյ աթոռոյոյ
- նախարարք
- եւ եթէ գթութեամբ
- վիրաւորութիւն
- ի ժամս, Կի պնդեալ են
- մահացու
- եւ այս լինէր
- Գիգ Դաշտկարանին

59	որ յառաջնորդեաց	որ յաջորդեաց
61	սակս երկուցն կորստեան	սակս երկանցն կորստեան
62	որ յաջորդեալ վաթոռն	որ յաջորդեաց վաթոռն
62	այլ եպիսկոպոս այլօք հանդերձ	այլ եպիսկոպոս այլօք հանդերձ
63	Յունաց կողմանէ են ներկեալ	Յունաց կողմանէ են եկեալ
64	Ահարոնի Վեհնունեաց	Ահարոնի Մեհնունեաց
64	Թէոդորոս եփական գնդին	Թէոդորոս Սեփական գնդին
67	որով օծանեն եւ լուսաւորեն	որով օծանին եւ լուսաւորին
68	ցրուեցին	ցրուեցան
70	Արդ փութացաք (ցվերջ գլխոյն)	կցել 41րդ գլխին
72	Թէ ընդէ՞ր եկն Մովսէս	Թէ ընդէ՞ր ոչ եկն Մովսէս
72	թուղթսն զոր գրեցաւ առ Կիւրիոն	թուղթսն զոր գրեաց առ Կիւրիոն
73	ի մինչ ոչ է	զի մինչ ոչ է
75	եւ տոմարն Լեւոնի	եւ զտոմարն Լեւոնի
76	սուրբ Աթոռ երանելոյ	զսուրբ Աթոռ երանելոյ
76	Վրացի եւ հասումն գիտէ	Վրացի եւ Հայ ուսումն գիտէ
78	զոր կարծիս տայ տեսողաց	որ կարծիս տայ տեսողաց
86	պպոման	պայման նամակն
88	քաջաստարութիւն	քաջաստարութիւն
94	ամենայն հակառակութիւն եղել	ամենայն հակառակութիւն ոչ եղել
95	Ձթուղթս զոր արարեալս էր	Ձթուղթս զոր առաքեալդ էր
95	գրեալս էր	գրեալդ էր
99	երկնտեցոյց ինձ պնէլ	երկնտեց ինչ պնէլ
99	եւ է եւ ի հեռագոյն տեղիս	եւ թէ եւ ի հեռագոյն տեղիս
	քննութիւն իմիք	քննութեան իմիք
99	պատուհաս՝ զոր արժան է առնել	պատուհաս՝ զայն արժան է առնել
100	եւ զեպիսկոպոսն Նեստորական,	եւ եպիսկոպոսն Նեստորական,
	զոր արարին դպրութիւն, զի եւ	զոր արարին դպրութիւն, զի եւ
	Վրացերէն գիտէ՝ որպէս արժանն	Վրացերէն գիտէ՝ որպէս արժանն
	է՝ թող թէ Հայերէն, եւ անյայտ է:	է, թող թէ Հայերէն, մեզ անյայտ է:
101	աշխարհականաց լուեալ էր յաղագս	աշխարհականաց լուեալ էր մեր յաղագս
105	յանիշխանութեան հայել աշխարհ	յանիշխանութեան կայր աշխարհ
	Հայոց	Հայոց
105	անօրէնութեան Տեառն	տնօրէնութեան Տեառն
116	պատճառն միայն խնդրէր	պատճառ միայն խնդրէր
	խռովութիւն	խռովութեան
118	եւ անկաւ զմահ ի միոյ՝ ասէ	եւ ընկալաւ զմահ ի միոյ՝ ասէ
120	առնուլ ձեռնադրութեան յԱղուանից	առնուլ ձեռնադրութիւն յԱղուանից
120	եւ մեռն Սիւնք ի յԱղուանից	եւ մեռն Սիւնիք յԱղուանից
120	Իսկ Հայրապետն Աբրահամ լինել	Իսկ Հայրապետն Աբրահամ լինել
	ասէր յառաջահաւատ քան զՎիրս,	ասէր զԱղուանս յառաջահաւատ
120	ետուր զԱրք Եպիսկոպոսութիւնն	քան զՎիրս,
134	զձայնքն որ յիշեն	ետ զԱրք Եպիսկոպոսութիւնն
135	փախմանցն	զձայնքն որոշեն
		փոխմանցն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց եւ Պատմութիւն Բաժանման Վրաց ի Հայոց, 1871, Վարդապատ:

2. Deux Historiens Arméniens: Kirakos de Ganizac, XIIIeS. Histoire d'Arménie, Oukhatnès d'Ourha, XeS. Histoire en Trois Parties. Tr. par M. Brosset, St. Petersburg, 1970.

3. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն, Երևան, 1961;

4. Պողարեան, Նորայր, Արք. Մայր Յուցակ Երուսաղէմի, Դ հտ., Երուսաղէմ, 1969.

5. Մովսէս Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Ստ. Մալխասյանց, Երևան, 1968.

6. Մանանդյան, Հ. Քննական Տեսություն Հայ ժողովրդի Պատմության, Բ ա. Երևան, 1957.

7. Պատմա-բանասիրական Հանդես, 1976, Բ և Դ, Երևան: